

УДК 811.14'04:37.013

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-78-57-62>

ГАЛИНА АНТОНЮК

orcid.org/0000-0002-9594-6661

gantoniuk@yahoo.com

канд. філос. наук, доцент

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. С. Бандери, 12, м. Львів

РОЛЬ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ОСВІТНЬОЇ МОДЕЛІ У ФОРМУВАННІ РАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ЛІНІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ ПЕРІОДУ РАННЬОЇ ІСТОРИЇ

У статті прослідковано зародження раціоналістичних ідей в українській школі в епоху ранньої історії, а саме в період формування Київської держави (X-XI ст.). Зазначено, що візантійська школа (IV-VII, а далі – X-XII ст.) являла собою рецепцію класичної еллінської пайдейї як єдності змісту і форми, і в основних рисах зберігає своє функціонування в сучасних освітніх системах. Наголошено, що запозичення візантійської моделі у сфері вітчизняної освіти і навчання було явищем не простим і не однозначним, воно відчуло на собі сильний вплив слов'янської язичницької культури, яка не знала школи, як соціального інституту, і не сприймала її як необхідність.

Ключові слова: вітчизняний освітній простір X- XI ст., книжне навчання, візантійська освітня модель, еллінська класична пайдейя, тривіум, квадрівіум, раціоналізм.

HALYNA ANTONIUK

PHD, Associate Professor

Lviv Polytechnic National University

S. Bandery str., 12, Lviv

THE ROLE OF THE BYZANTINE EDUCATIONAL MODEL IN THE FORMATION OF THE RATIONALIST LINE IN THE UKRAINIAN EDUCATIONAL SPACE OF THE PERIOD OF EARLY HISTORY

The article traces the birth of rationalist ideas in the Ukrainian school in the era of early history, namely during the formation of the Kyiv state (X-XI centuries). It is noted that the Byzantine school (IV-VII, and later – X-XII centuries) represented the reception of the classical Hellenic paideia as a unity of content and form and in its main features preserves its functioning in modern educational systems. It is emphasized that the borrowing of the Byzantine model in the field of national education and training was not a simple and unambiguous phenomenon, but a contradictory one, it felt the strong influence of the Slavic pagan culture, which did not know the school as a social institution and did not perceive it as a necessity. The dominant form was home schooling, which met the social needs of the time. The introduction of Christianity as the state religion led to the need for educated people to serve the needs of the state apparatus, which at a certain stage led to the emergence of a school for the systematic organization of education and knowledge transfer. The domestic elite school of the period of the princely era was oriented to the Byzantine educational model, which provided for the introduction of the "seven liberal sciences" (subjects of the trivium and quadrivium) into the Ukrainian education with the introduction into the curriculum of the relevant scientific knowledge that was taught in the educational institutions of the time, which subsequently created a formal basis for the establishment of a rationalist line in Ukrainian education, as a source for the formation and establishment of the ideology of the Enlightenment, the clear manifestation of which is observed in the period of the XVII-XVIII centuries.

Key words: domestic educational space of the 10th-11th centuries, book learning, Byzantine educational model, Hellenic classical paideia, trivium, quadrivium, rationalism.

Питання становлення і формування національної школи та освітньої культури в часовому вимірі залишається актуальним для сучасної педагогічної, історичної, культурологічної науки. Історичні педагогічні дослідження становлять цінність щодо пошуків оптимальних освітніх стратегій, розробок теоретико-методологічних концепцій, пов'язаних із життям в умовах глобалізації, мультикультуралізму та посилення кризових явищ. Зверненням до історичного минулого допомагає краще зрозуміти проблеми сьогодення.

Метою статті є простежити зародження раціоналістичної спрямованості української школи в епоху ранньої історії, а саме в період формування Київської держави (X-XI ст.); охарактеризувати

класичну елліністичну (далі – візантійську) освітню модель як довершену єдність змісту і форми та виокремити її роль у становленні вітчизняної освітньої традиції, а далі – в утвердженні раціоналістичної лінії в українській освіті, як джерела для формування і утвердження ідеології Просвітництва, чітко виявлення якої спостерігаємо в період XVII–XVIII ст.

Зазначений період в історії вітчизняної освіти та педагогіки був і є предметом наукового розгляду українських та зарубіжних учених, наших сучасників та попередників, які під різним кутом зору досліджували це питання. Процес формування української освіти та науки на ранньому історичному етапі були предметом розгляду І. Франка, М. Грушевського, Д. Чижевського, Ф. Тітова, М. Сумцова, М. Возняка, О. Білецького, В. Горського, В. Нічик, Я. Стратій, М. Кашуби, І. Захари, І. Паславського та ін. У центрі уваги сучасних педагогічних пошуків – питання еволюції освітньої думки в Україні, як у ранній період вітчизняної історії, так і на етапі сьогодення. У цьому зв'язку варто наголосити, що у всі періоди свого становлення і формування українська школа та освіта були відкритими до сприймання інтелектуальних надбань інших культур і цивілізацій.

Темою нашого дослідження є визначення ролі візантійської освітньої моделі у формуванні ідеології раціоналізму, що, як домінуюча, прослідковувалася в період українського Просвітництва у XVII – XVIII ст. Дослідження джерельної бази й теоретичного ґрунту цього етапу в розвитку вітчизняної школи дають підстави висунути гіпотезу, що певні риси раціоналістичної ідеології прослідковуються вже на етапі X–XI ст. – етапі становлення української школи, що була орієнтована на візантійську систему освіти, яка будучи рецепцією класичної еллінської пайдейї, являла собою еталонну модель організації освіти та виховання. Ця модель зберегла свої основні риси в наступних часових епохах (з урахуванням тих чи інших національно-культурних особливостей).

Просвітництво як рух, спрямований на утвердження раціональних засад у сприйнятті явищ навколишньої дійсності, потребує певної освітньої культури, певного освітнього середовища, а далі – інституційних форм організації навчання. Зазначених чинників на ранньому етапі формування Київської держави не було, принаймні вони не були яскраво вираженими, оскільки історичний розвиток нашої держави значною мірою відрізнявся від розвитку держав Західної Європи. Київська Русь оминула етап розвиненого рабовласницького суспільства й прискореними темпами пройшла становлення феодалізму. Вона не пройшла школи античного суспільства (грецького демократичного та римського правового), у ній не було традиції школи, як інституту для передавання й отримання знань, що, своєю чергою, пояснювалося відсутністю суспільних запитів на цей інститут [9, с.26-27; 1, с. 57-58].

Але тут варто зазначити, що вже в ранній період вітчизняної історії було закладено основи для подальшого розвитку всієї середньовічної системи навчання, яка за багатьма рисами була відмінною від освітньої системи Західної Європи. Давньоукраїнська педагогіка зароджувалась унаслідок узаємодії двох культур – язичницької культури східних слов'ян та християнської культури, яка розповсюдилась у країні з прийняттям нової офіційної державної релігії. Педагогічні уявлення слов'ян виходили з міфологічної свідомості, що була притаманною язичницькій культурі, у якій діяла своя система соціалізації, навчання та виховання дітей, що склала в майбутньому основу народної педагогіки феодального періоду. Християнський світогляд поступово проникав у язичницьку свідомість мас, руйнував її й водночас узаємодіяв з нею. Язичницька культура була *безписемною*, у ній не було традиції письмового закріплення й передачі знань [1, с. 58; 3; 8, с. 96-97]. У суспільстві, більша частина якого була неграмотною, писемність не була визначальним засобом комунікації. Величезна маса духовних цінностей, що циркулювала в середні віки, не була зафіксована ані на пергаменті, ані на папері. Християнська культура вимагала нової системи навчання, яка була націлена на книжність, необхідною для оволодіння християнською догматикою. Головним чинником у системі християнської освіти стала *робота з текстом*. Це почергово зумовило виникнення нових методів навчання, які були відмінними від методів безписемної культури. Нові методи були пов'язані із зародженням письмової культури, що була результатом виникнення міст, формування держави й проникненням християнства [6, с. 18-19; 1, с. 58; 2, с. 226-227].

Виникнення міст пов'язане з переходом племен на вищий рівень розвитку, який потребував нових форм соціалізації, інших форм навчання й виховання. Оволодіння слов'янами письмовою культурою відповідало не тільки потребам християнської релігії, але і функціонуванню державного апарату, що почав зароджуватися. Ця культура була необхідною для законодавства, дипломатії, торгівлі, офіційної ідеології. Стримував розвиток цієї форми культури недостатній рівень грамотності. Як зазначено у «Повісті минулих літ» (988), з метою розповсюдження письмової культури вже князь Володимир спробував організувати школу. Але запровадження школи на язичницькому рівні було непростим явищем. Сам акт хрещення не міг відразу змінити язичницький світогляд, що формувався впродовж тисячоліть. На початковому етапі школа сприймалась як небезпечне нововведення, яке здатне було зруйнувати вікові норми. Спроби просвітити книгою сприймалися як насильство над живим життям. Матері «нарочитые чади дети», яких за наказом

князя посилали до школи, ридали за ними «аки мертвеці». У «Повісті» зазначено: «І почав [Володимир] посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі» [10, с.184]. Таке уявлення про книжну науку – не метафора літописця, а світоглядна реальність, притаманна ранньому періоду вітчизняної історії. За уявленням матерів, їхні діти вмирали для старого укладу – книжне навчання означало втрату родових зв'язків, розрив з попередньою і вхід у нову культуру, а нове не завжди сприймалося як щось позитивне – воно було чуже і тому лякало.

Школа, яка створювалась на початкових етапах формування Давньокіївської держави, не являла собою чіткої системи, інституту, яка склалася тоді у Візантії та у Західній Європі. Причина цього полягає знову ж таки у суспільно-історичних умовах – Київська Русь порівняно із західноєвропейськими державними об'єднаннями була молодою державою, у своєму розвитку не пройшла етапів класичного античного (демократичного грецького та правового римського) суспільства, а отже, і запитів на суспільні інститути розвиненого античного суспільства у просторі давньокіївської культури не існувало. Соціальні установи Київської держави, які, на відміну від держав Західної Європи, не підпали під вплив високої цивілізації Римської імперії, виявилися досить слабкорозвинутими й не потребували великої кількості грамотних людей. Учні шкіл мали досить обмежену сферу для застосування своїх знань. Якщо у Візантії у VIII ст. випускники шкіл могли стати чиновниками імператорської чи церковної бюрократичної системи (збірники податків, судді, секретарі, переписувачі-каліграфи тощо), то в Київській державі суспільні умови не могли дати такого широкого поля для поширення освіти й тим самим не стимулювали її розвиток [1, с. 65-70; 7, с. 26-30; 13; 14].

Європейські країни, особливо Візантія, були прямими спадкоємцями античної освіченості та шкільної системи. В умовах давнього Києва, у ситуації зіткнень язичницького та християнського світоглядів, слов'янське язичництво виявилось позбавленим традицій шкільної книжної освіти, яким було язичництво античності. Ось чому запозичення візантійської школи у сфері освіти і навчання, подібно як і запозичення в інших сферах, не було простим і однозначним, а відчуло на собі сильний вплив слов'янської язичницької культури, яка не знала школи як суспільного інституту і не сприймала її як необхідність [1, с. 59-60]. Розвиток школи, як соціального інституту, залежав від рівня розвитку суспільства та його запитів.

Перше офіційне твердження про початки систематичного навчання у столиці Давньокіївської держави є у «Повісті минулих літ», датоване 988 роком. Воно пов'язане з хрещенням Русі Володимиром Святославичем: «І почав ставити церкви і попів по інших городах, і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах. І почав [Володимир] посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне» [10, с. 184]. Як видно з лаконічного запису літописця, утвердження християнства здійснювалось жорсткими урядовими заходами.

Освіта за допомогою примусових засобів запроваджувалась згори, дітей «нарочитою чади», тобто знаті, за велінням князя забирали в батьків і віддавали «на учение книжное» вчителям, очевидно, грекам і болгарам, а також русичам, що оволоділи «премудрістю книжною». Як зазначає відомий український учений-медієвіст В. Горський, «оволодіння писемним словом вело до втрати родоплемінних зв'язків, що ґрунтувались на усній традиції. Воно означало смерть для роду...» [6, с. 18]. Але разом з тим, поширення книжної культури стає передумовою долучення до попередньої наукової традиції й до поширення наукових знань – просвітництва в широкому сенсі слова.

Тут варто згадати, що в ранній період вітчизняної історії в Київській державі домінуючою формою навчання було домашнє навчання, що передбачало вивчення грамоти (ця форма не знала станових обмежень). Поруч з таким навчанням існував і вищий *елітарний* рівень освіти – «книжне навчання», яке активно утверджувалося після прийняття християнства. Книжне навчання передбачало роботу з книгою, текстом, далі – з науковими джерелами, що не було притаманним для попередньої культурної традиції, яка була орієнтована на усну форму передачі знань і досвіду. Саме такий вид навчання можна розглядати як одне з перших джерел поширення просвітницьких ідей в освітньому просторі України X–XII ст. [6, с. 18-20; 8, с.97-99].

Книжне навчання стало передумовою організації та функціонування інтелектуальних центрів, націлених на створення писемних пам'яток та на поширення різногалузевих знань. До таких центрів можна зарахувати школу, засновану князем Володимиром; центр книжності, створений Ярославом Мудрим при Софійському соборі у Києві; Києво-Печерський монастир, який був крупним центром книжності, літописання, а також освітнім центром, що готував ієрархів для православної церкви у східнослов'янському регіоні [5, с. 19].

У Київській Русі в межах «книжного навчання» були відомі граматики, риторика, діалектика – тривіум, який покладено в основу «енцикліос пайдейя» (усеохопного навчання) візантійської школи, що увібрала в себе класичні риси освітньої справи еллінської епохи [1, с.64-67; 7]. Але говорити про запровадження візантійської моделі навчання в давньоукраїнському освітньому просторі XI–XII ст. у загальнодержавних межах (про що був виклад вище) не видається можливим. Цей факт можна пояснити низкою причин, передусім розбіжністю рівнів культурного розвитку

візантійського та давньоукраїнського суспільств; нерозвиненістю форм державного устрою та управління; відсутністю суспільних запитів на освіту в давньоукраїнському просторі культури.

Прийняття Руссю християнства не зробило її монархією візантійського типу. Надто сильними виявилися пережитки військової демократії. Тим не менше, прийняття християнства дало змогу укріпити, удосконалити державну владу і територіальну єдність, поступово реорганізувати віче як орган верховної влади у княжу думу, а головне отримати статус великої держави середньовічної Європи [4, с. 334-335].

Факт прийняття християнства в його візантійському варіанті зумовив посилення контактів Київської Русі з Візантією. Активні відносини з Візантією у сфері торгівлі, дипломатії були ще перед хрещенням, але після прийняття нової релігії стосунки заактивізувались у духовно-культурній сфері. У культурному житті Давньої Русі утвердження християнства означало долучення її до традицій Візантії та еллінізму з їх культурними надбаннями (про зв'язки Русі і Візантії: [4, с. 315-345; с. 559-573]).

Із Візантії в давньоукраїнський простір в було запозичено модель школи як системно організованого навчання і виховання. В основу «енцикліос пайдейя» (всеохопного навчання) візантійської середньої школи покладено тривіум – діалектику, граматику, риторику, що був відомий в епоху Київської Русі в межах «книжного» навчання [1, с. 66; 7, с. 27-32].

Питання школи й освіти в контексті загальної оцінки візантійських запозичень у давньоруському просторі культури стало предметом розгляду І. Франка в статті «Південноруська література» [11; 12]. За словами І. Франка, наші предки прийняли з Візантії не тільки церковні книги, а й значну кількість повчальної (учительної) літератури, зразки ранньої історичної прози у формі хронік Георгія Амартола, Йоанна Малали і патріарха Никифора, агіографічної, ораторсько-учительної, або проповідницької літератури (повчання, казання, слова), релігійної гімнології, зразки природничо-наукової («Шестоднев» Йоанна Екзарха, «Фізіолог») і повістєвої літератури світського змісту. За посередництвом Візантії до нас проникли твори й інших літератур: грецької, індійської, семітської. Як зазначає І. Франко, «ці твори, які перекладалися в саму ранню епоху нашого письменства, не тільки задовольняли потреби наших предків у читанні поетичних творів, але давали готові зразки і мотиви для власних творів» [11, с. 62]. Через Візантію Русь отримувала зразки церковного, канонічного права у вигляді різних пандектів, номоканонів, уставів, збагачених вітчизняними правилами, «які відповідали потребам руського церковного життя». У різних редакціях грецького індексу книг «істинних і ложних», перекладених у нас, Русь одержала перший, хоч досить примітивний зразок релігійно-літературної критики, який теж не залишився без впливу на розвиток руської думки». Але для оцінки впливу Візантії на Русь, на думку І. Франка, не менш, важливо знати і зважити те, чого вона нам не дала, «не тому, можливо, що не хотіла, як пізніше твердили багато полемістів, а тому що була нездатна дати, або ми не були здатними сприйняти й культивувати одержане. Вона не дала нам систематичної для освіти широких мас пристосованої школи, тому що не мала її і для своїх мас: більш висока освіта в ній була доступна тільки небагатьом обраним. Вона не дала нам знайомства з стародавньою класичною літературою і наукою, тому що в ній самій ці традиції були в той час в загоні, та й Русь не була здатна сприйняти їх» [11, с. 62].

Тут зазначаємо, що тема освіти й школи Візантії – це широкий дослідницький пласт, вимагає різногалузевих наукових розвідок та системного вивчення, але в межах нашого дослідження, опираючись на проаналізовані джерела, можна констатувати, що успадкована від античності система навчання та виховання у Візантії в період X–XII ст. у загальних рисах зберігала класичну систему освіти елліністичного періоду. Античні традиції відігравали значну роль у культурі Візантії й були особливо стійкими в галузі освіти. У період X–XII ст. у Візантії не було створено нового типу школи й система освіти опиралася на попередню освітню традицію, яка була сформована в епоху V–VII ст. [1, с. 68-70; 7; 13; 14]. У період X–XII ст. в школах Візантії основними предметами були граматики, риторики, філософії, тобто предмети тривіуму та квадрівіуму, які викладались в школах пізньої античності та Візантії раннього періоду.

Модель візантійської школи за *формою* (передовсім у вигляді системи тривіуму) була успадкована в двірцевій школі Давньокиївської держави (про що був виклад вище); класична модель візантійської (еллінської школи) у *довершеному вигляді єдності змісту і форми* у вітчизняному освітньому просторі буде успадкованою століттями пізніше – в період XVI–XVII ст., далі – у XVIII ст., – уперше в освітній практиці Острозького культурно-освітнього центру, далі – у братських школах і Києво-Могилянській академії.

Саме складові елементи системи тривіуму (граматики, риторики, діалектики), які були запроваджені в освітню практику Київської Русі, дають змогу розглядати візантійську школу (еллінську модель) як одне з формальних джерел поширення раціоналітичних тенденцій у вітчизняному освітньому просторі. Форма тривіуму передбачала зміст – вивчення граматики,

риторики, філософії – системи дисциплін, які опирались на наукові знання античності, далі – елліністичної (IV–I ст. до н. е.) та візантійської (V–VII ст.) епох [1, с. 68–69].

В основу античної освітньої системи, що була напрацьована впродовж століть, покладено сім вільних мистецтв. Ці сім вільних мистецтв входили до складу шкільної чи класної системи, вони були «загальною нормою знання». Освіта визнавалась власністю людини. На думку давніх греків, освіта та знання надавали людині внутрішньої стійкості, рівноваги та сили духу. Школи були світськими, до них на навчання могли вступити всі охочі здобути освіту [7; 13, с.105–118; 14].

У візантійському суспільстві з повагою ставились до знання та освіти. Візантійці визнавали цінність елліністичної освіти, вважали її корисною як для народу, так і для імператора, розглядали її як необхідність [1, с. 69; 7, с. 27–30]. На бажання здобуття освіти вказували візантійські теологи. Зокрема, Василій Великий вважав, що за допомогою світської освіти та науки можна краще зрозуміти основні положення християнства, а далі – за допомогою засобів античної освіченості витлумачувати тексти Святого Письма. Вивчення творів давньогрецьких та римських авторів, на думку візантійських теологів, готувало ґрунт для сприйняття релігійних догм нової релігії, давало матеріал для спростування «помилки» опонентів християнства. Ще одним важливим моментом у ставленні візантійського суспільства до освіти та освіченості було те, що за освітою та знанням визнавалась практична цінність. Адже отримання класичної освіти давало змогу бути задіяним у державній службі, а розвинутий бюрократичний апарат – імператорська, церковна канцелярія, суд, адвокатура, військова та податкова служба – потребували освічених службовців. Визнання узуальної (usus, us, m – користь) цінності класичної освіти християнськими теологами у багатьох рисах зумовило подальшу долю елліністичної школи. Класична елліністична школа продовжувала своє існування в умовах Візантійської держави і після перетворення християнства у державну релігію. Християнство як релігія письмової традиції (читання, переписування книг, укладання проповідей) опиралось на культуру записаного слова. Інститут церкви мав потребу в грамотних людях, які могли б забезпечити навчання її адептів та виконання культу, але, як релігія, що перемогла, християнство не створило на грецькому Сході власного типу навчального закладу. Моделлю школи у Візантії стала класична грецька школа еліністичної епохи [1, с. 70]. Цей момент є важливим у вивченні та дослідженні історії вітчизняної школи епохи Київської Русі. Київська Русь була культурною спадкоємницею Візантії, прийняла християнство у візантійському варіанті й у створенні інституту для передачі та отримання знань орієнтувалась на візантійську освітню модель, як довершений класичний зразок організації навчання і виховання.

Висновки. Для вітчизняного освітнього простору значення візантійської освітньої моделі, що була успадкованою від елліністичного зразка, не викликає сумнівів. Школа як системний інститут для передачі й отримання знань у період Давньокіївської доби не утвердилась у загальнодержавних масштабах, проте її елементи у вигляді класичної елліністичної моделі тривіуму та квадрівіуму мали місце. Для вітчизняної освітньої системи орієнтація на візантійську освітню модель та впровадження у процес навчання семи «вільних мистецтв» мали далекоглядне світоглядне значення: саме через модель тривіуму та квадрівіуму вітчизняна освіта долучалась до інтелектуальних та культурних надбань попередніх цивілізаційних епох, тим самим готуючи ґрунт для розвитку науки, далі – для формування й утвердження раціоналістичних ідей, які склали теоретичну основу Просвітництва, риси якого набули чіткого вираження в епоху XVII–XVIII ст.

Література

1. Антонюк Г. Д. Ідеї раннього Просвітництва в освітньо-культурному просторі України XII – першої половини XVIII ст.: монографія. Львів : вид-во Львівської політехніки, 2015. 496 с.
2. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. К. : Наук. думка, 1988. 259 с.
3. Висоцький С.О. Писемність. Освіта: Історія української культури в 5 томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / За ред. Б. Є. Патона. К.: Наукова думка, 2001. 1134 с. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm> (дата звернення: 15.03.2024).
4. Войтович Л. В., Сорочан С. Б. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів : Априорі, 2011. 880 с.
5. Горський В. С. Філософские идеи в культуре Киевской Руси XI–XII в. К. : Наук. думка, 1988. 215 с.
6. Горський В. С. Філософські ідеї в культурі Стародавнього Києва : Київ в історії філософії України. К. : Вид. дім «КМ Academia»; ТОВ Університетське вид-во «Пульсари», 2000. С. 10–71.
7. Драч О.О. Освіченість і шкільництво у Візантії: суспільні очікування і дидактичні завдання. *Вісник Черкаського університету*. 2018. № 3–4. С.26–34. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25774/1/Drach_O_Visnyk_CNU_2018_3-4.pdf (дата звернення: 05.04.2024).
8. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: навч. посіб. К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. 450 с.
9. Огородник, І. В., Огородник В. В., Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: навч. посіб. К. : Вища школа, Т-во «Знання», КОО, 1999. 543 с.
10. Повість врем'яних літ (Літопис. За Іпатським списком). Переклад В.В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. 558 с. URL: https://archive.org/details/povist_vremiany_h_lit/page/n185/mode/2up (дата звернення: 05.03.2024).

11. Франко Іван. Південноруська література: Матеріали до вивчення історії української літератури у 5 т. К. : Рад. школа, 1959-1966. Т. I. Давня українська література. Доба феодалізму. 1959. С. 60–69.
12. Франко Іван. Южнорусская литература: Зібрання творів: у 50-ти т. К. : Наук. думка, 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1916). С. 101–161.
13. Browning Robert. Bysantinische Schulen und Schulmeister: Das Altertum. Berlin. Akademie Verlag. 1963. Bd. 9. Heft 2. S. 105–118.
14. Marrou Henri Irénée. Historia wychowania w starożytności. Przeł. [z fr.] Stanisław Łoś. Warszawa. Państw. Instytut Wydawniczy, 1969. 657 с.

References

1. Antonyuk H.D. Idei rannioho Prosvitnytva v osvittio-kulturnomu prostori Ukrainy 17- pershoi polovyny 18 st. [Ideas of early Enlightenment in the educational and cultural space of Ukraine in the 17th – first half of the 18th century]. Lviv. Vyd-vo Lvivskoi Politechniky, 2015. 496 s.
2. Braichevskiy M.Yu. Utverdshennia Chytystuianstva na Rusi. [The establishment of Christianity in Russia]. K.: Nauk. dumka, 1988. 259 s.
3. Vysotsky S.O. Pysemnist. Osvita: Istoria ukrainskoi kultury u 5 t. T. 1. Istoria kultury davnioho naselennia Ukrainy/ Red. B.E.Paton. [Writing. Education: History of Ukrainian culture in 5 volumes. T. 1. History of culture of the ancient population of Ukraine / Ed. B. E. Paton]. K.: Nauk. dumka, 2001. T. 1. 1134 s. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult.htm> (Accessed on: 15.03.2024).
4. Voytovych L. V., Sorochan S.B. Istoria Visantii. Vstup do Visantynistyky. [History of Byzantium. Introduction to Byzantine studies]. Lviv: Apriori, 2011. 880 s.
5. Gorsky V.S. Filosofskie idey v culture Kievskoy Rusi XI–XII v. [Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus' XI–XII centuries]. K.: Nauk. Dumka, 1988. 215 s.
6. Gorsky V. S. Filosofski idey v kulturi starodavnioho Kyieva: Kyiv v istorii filosofii Ukrainy. [Philosophical ideas in the culture of ancient Kyiv: Kyiv in the history of philosophy of Ukraine]. K. : Vyd. dim "KM Academia", TOV Universytetske vydavnytstvo "Pulsary", 2000. S. 10–71.
7. Drach O.O. Osvichenist i shkilnytstvo u Visantii: suspilni ochikuvannia i dydaktychni savdannia [Education and schooling in Byzantium: public expectations and didactic tasks]. Visnyk Cherkaskoho Universytetu. 2018. № 3-4. S. 26-34. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25774/1/Drach_O_Visnyk_CNU_2018_3-4.pdf (Accessed on: 05.04.2024).
8. Lubar O.O., Stelmakhovich M.G., Fedorenko D.T. Istoria ukrainskoi shkoly i pedahohiky: kurs lekcii. [History of Ukrainian school and pedagogy: course of lectures]. K.: Vyshcha shkola, 2003. 450 s.
9. Ogorodnyk, I.V., Ogorodnyk V.V., Istotia filosofskoi dumky v Ukraini. Kurs lekcij. [History of philosophical thought in Ukraine. Course of lectures]. K. Vyshcha shkola, 1999. 543 s.
10. Povist vremianych lit (Litopys. Sa Ipatskym spyskom). Pereklad V. Jaremenka. [The Tale of Time Years (Chronicles. Behind the Ipatian List). Translation by V.V. Yaremenko]. K.: Rad. pismennyk, 1990. URL: https://archive.org/details/povist_vremianyh_lit/page/n185/mode/2up (Accessed on: 05.03.2024).
11. Franko Ivan. Pivdenorusska literatura: Materialy do vyvchennia istorii ukrainskoi literatuty. [Pivdenorusska literature: Materials before the history of Ukrainian literature]. K. Rad. shkola, 1959-1966. Т. I. Davnia ukrainska literatura. Доба феодалізму. [Old Ukrainian literature. The age of feudalism].1959. S. 60–69.
12. Franko Ivan. Jushnorusskaia literatura: Sobranie sochinenij v 50 tomach. [South Russian literature: A collection of works: in 50 volumes]. Т. 41. Literaturno-krytychni pracj (1890-11916). [Literary critical practices (1890–1916)]. K. : Nauk. Dumka, 1984. S. 101–161.
13. Browning Robert. Bysantinische Schulen und Schulmeister: Das Altertum. [Byzantine Schools and Schoolmasters: Antiquity]. Berlin. Akademie Verlag, 1963. Bd. 9. Heft 2. S. 105–118.
14. Marrou Henri Irénée. Historia wychowania w starożytności. [History of education in ancient times]. Warszawa. Państw. Instytut Wydawniczy, 1969. 657 s.